

түркі тілд.): *јод~јод~јоу~јој; жос~жор; жый~јіу; қау~қап; құл~құд~құз~құй; сят~сыз~сық~сый* және т.б.

Қорыта келгенде, профессор Ж.Манкееваның зерттеулерінен «өлі» түбірдің фонетика-морфологиялық ерекшеліктері жан-жақты ашылғандығын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. - А., 1991. -155 б.

[2] Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962. – С. 79.

[3] Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках // Вопр. Языкознания. 1961. №2. С.35.

[4] Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. Фрунзе, 1959. С.51.

[5] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – С.30.

[6] Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957. – С. 82.

МРНТИ16.21.31

Г.Мамырбек

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘЛІППЕСІ»

Аннотация. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының 1922 және 1925 жылдары шыққан «Әліппесі» талданады. Екі оқулықтағы айырмашылықтар мысалдармен көрсетілген.

Кілт сөздер: әліппе, әліпби, әріп, дыбыс, жазу, оқулық, дауысты, дауыссыз, араб жазуы.

Г.Мамырбек

Ведущий научный сотрудник Национального научно-практического центра «Тил-Казына» имени Ш.Шаяхметова, к.ф.н.
Нур-Султан, Казахстан

«АЛФАВИТ» АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аннотация. В статье анализируется «Алфавит» Ахмета Байтұрсынұлы, изданный в 1922 и 1925 годах. Иллюстрируются примерами различия между двумя учебниками.

Ключевые слова: букварь, алфавит, буква, звук, письмо, учебник, гласный, согласный, арабская графика

G.Mamyrbek

leading researcher of the National Research and Practice Center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetov, candidate of philological science, Nur-Sultan, Kazakhstan

"ALPHABET" OF AKHMET BAYTURSYNULY

Annotation. The article analyzes Ahmet Baitursynuly's "Alphabet" published in 1922 and 1925. The differences between these two textbooks are illustrated by examples.

Keywords: abc book, alphabet, letter, sound, writing, textbook, vowel, consonant, Arabic script.

Ахмет Байтұрсынұлы ең алғашқы ұлттық әліпби түзуші грамматолог, ең алғаш емле ережелерін түзуші орфограф. Ғалым реформалаған әліпби 1912 жылдардан бастап қолданысқа енді. Сол әліпби негізінде тұңғыш «Әліппе» оқулығы жарыққа шықты.

2019 жылы тамыз конференциясында Білім министрі Ахмет Байтұрсынұлы «Әліппесін» қайтаруымыз керек деген мәселе көтерді. Өте орынды, себебі бастауыш сынып үшін «Әліппе» оқулығы ауадай қажет. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлы «Әліппесінің» дәлме-дәл көшірмесін алдағы уақытта жарыққа шығатын «Әліппе» оқулығына икемдеу мүмкін бе деген заңды сұрақ туары сөзсіз. Себебі, министрдің сол сөзінен кейін бізге ешнәрсе керек емес, тек А.Байтұрсынұлының әліппесін қайтарсын деген ұран сөздер белең алды. Біз бұл жерде ең бірінші А.Байтұрсынұлы «Әліппесі» араб жазуының құрылымы мен ерекшелігіне негізделгенін естен шығармауымыз керек.

А.Байтұрсынұлының «Әліппесі» сол кезеңдегі қазақ қоғамын сауаттандыру ісінде теңдессіз қызмет атқарған басты оқулық болды.

А.Байтұрсынұлының «Әліппесі»:

- 1) Араб жазуының ерекшелігіне негізделген;
- 2) Араб әріптерінің сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде жазылатын көріністерін ескере отырып, ең бірінші үйретілетін әріптер ретінде жазуға оңай а, р, з (ا, ر, ز) әріптері таңдалған;

3) Араб әліпбиінде бас әріп жоқ және баспаша түрі мен жазбаша түрі ұқсас болғандықтан, бұл ерекшелік сөзсіз сол күйінде «Әліппеде» сақталған;

4) А.Байтұрсынұлы әліпбиінде бес дауысты дыбыстың ғана таңбасы бар (а, о, ұ, ы, е), қалған төрт дауысты (ә, ө, ү, і) дәйекші арқылы берілетіні мәлім. «Әліппеде» таңбалары бар әріптер бірінші үйретіліп, дәйекшімен ажыратылатын *ә, ө, ү, і* әріптері соңында берілген;

5) А.Байтұрсынұлы «Әліппені» әр басылымында жетілдіріп, толықтырып отырған. Мәселен төртінші басылымында үйретілетін он бірінші әріп ретінде *ұ* таңбасы алынған [1], ал жетінші басылымында он бірінші әріп ретінде *у* таңбасы берілген [2] және төртінші басылымдағы *арұу, азұу, табұу, танұу* мысалдарын, жетінші басылымда *ару, азу, табу, тану* деп өзгерткен;

6) «Әліппенің» 4-ші басылымындағы *и* таңбасына қатысты берілген *айұу, байұу, тайұу* мысалдарын, 7-ші басылымында *айу, байу, тайу* деп өзгерткен;

7) А.Байтұрсынұлы **ы, і** дауыстылары «бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды, ашық буында қалмай жазылады» деген принцип ұстанғаны мәлім. Бұл жүйе 4-ші басылымында да (*арқ, азқ, қанқ, алтн, салқн, жртқ, жл, жлы, жлқы, үйдң, дәрм* т.б.), 7-ші басылымында да сақталған (*арқ, қазқ, қабқ, балшқ, ырма, шлм, інм, тс, ісм* т.б.). Бұны араб жазуындағы харакат белгісіне негізделген принцип деуге болады, өйткені араб тілінде шешуші нәрсе дауыссыз дыбыстар жүйесі, қысқа дауысты дыбыстар айрықша таңбамен белгіленбей, харакаттар арқылы беріледі;

9) «Әліппедегі» әріптер реті: А, Р, З, Л, С, Т, О, Н, Қ, Б, Ұ, Ж, Ш, Ы, М, Ғ, Д, П, Ң, И, У, Ө, Ү, І, Ә, Е, К, Г (4-ші басылым, 1922, Ташкент).

Жоғарыда көрсетілгендей, араб тілінің заңдылығы бойынша әріптердің сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде жазылатын заңдылығы болады, яғни араб әріптері 2 және 4 көріністе жазылады. Осыған сәйкес А.Байтұрсынұлы «Әліппесінде» ең бірінші 2 көріністе жазылатын *а, р, з* үш әріп бірден үйретіледі. Одан кейін 4 көріністе жазылатын *л, с, т* әріптерін берген, одан кейін қайтадан 2 көріністе жазылатын *о* әрпін береді де, қайтадан 4 көріністе жазылатын *н, қ, б* әріптерін үйретеді. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы әріптердің әріптермен тіркесу (қосылу) қабілетін басты назарда ұстаған. Ал сол араб әріптерінің тіркесімділік ерекшелігі кирилнегізді қазақ әліпбиінің ерекшелігіне сәйкес келе ме? Осы жағы мұқият қаралуы керек. Ал бұл мәселені ғалымдар емес, әдіскерлер нақтылайды. Себебі, әріпті үйрету, балаға сауат аштыру мәселесін әдіскер педагогтардан артық ешкім білмейді. Егер әдіскерлер А.Байтұрсынұлы әліппесіндегі әріптердің ретімен келіспей жатса, оны А.Байтұрсынұлының әліппесіне қарсы шықты деп қабылдамауымыз керек.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінде бес дауысты дыбыстың ғана таңбасы бар (а, о, ұ, ы, е), қалған төрт дауысты (ә, ө, ү, і) дәйекші арқылы берілетіні

мәлім. «Әліппеде» таңбалары бар әріптер бірінші үйретіліп, дәйекшімен берілетін *ә, ө, ү, і* әріптері ең соңында берілген. Енді осы ерекшелікті алда шығатын әліппеге ендіруге бола ма? Міне бұл мәселені де әдіскерлер шешуі керек. Себебі кирилнегізді қазақ жазуымызда *ә, ө, ү, і* әріптері А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегідей емес жеке-жеке таңбалармен беріліп тұр.

А.Байтұрсынұлы «Әліппесінде» «Өзге тілдердегі дыбыстардың таңбалары» деген бөлек тарау беріліп, 4-ші басылымында араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба мен араб тіліне тән харакат, сукун, тануин, хамза белгілері үйретілген. Ал 7-ші басылымында «Қазаққа басқа тілден қатысқан сөздер үшін алынған дыбыс таңбалары» деген тарау беріліп, онда араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба емес, соның 4-еуі (*х, һ, ф, ш*) ғана үйретілген, яғни бұл төрт таңбаны қазақ жазуына қажет деп танып, іріктеген. Ал енді, қазіргі кирилнегізді қазақ жазуында кірме таңбалар жетіп артылады. Латынға көшкен күнде де *в, ф, х* таңбалары қалады. Осыларды кірме таңбалар деп, әліппенің ең соңында бөлек тарау ретінде беруге бола ма? Себебі кирилнегізді қазақ әліпбиінде немесе латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде ол әріптер әліпби құрамына еніп тұр. Тіпті *я, ю, щ* таңбаларымен төл сөздер жазылатынын ескерсек, алдағы шығатын әліппеде кірме сөздерді таңбалайтын әріптерді бөлек беру мәселесі мұқият қарауды талап ететіні анық.

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлы – қазақ қоғамына жаңаша оқыту жүйесін енгізіп, ежелеусіз төте жазу мен оқуды қалыптастырған ғұлама ғалым, ұзақ ғасырлар бойы орта түркі жазу дәстүрін сақтап келген қазақ жазуын ұлттық тілге лайықтаған алғашқы реформатор. Алдағы шығатын «Әліппе» құрылымы А.Байтұрсынұлының әдістемелік ұстанымдарына негізделуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] А.Байтұрсынов. Оқу құралы. Қазақша әліппе. Бірінші жылдық кітап. Төртінші басылуы, 1922 ж. -96 б.

[2] А.Байтұрсынұлы. Оқу құралы. Қазақша әліппе. Жетінші басылымы, 1925 ж. -98 б.

МРНТИ16.01.45

А.К.Козыбай¹, С.А.Ливерко²

¹Профессор Университета иностранных языков и деловой карьеры,
доктор педагогических наук

²Студент магистратуры Университета иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Казахстан